Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 92-106
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.092

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ*, ՄԱՆԵ ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ**
Երևանի պետական համալսարան

Մեծ լուսավորիչ պատվանունը կրող Խաչատուր Աբովյանը գրականություն է մտել ոչ միայն աշխարհաբարով և Քանաքեռի բարբառով գրված երկերով, այլև գրաբարով: Նրա գրաբարագիր ժառանգության ուշագրավ մասն են կազմում ուղեգրությունների ժանրին պատկանող երկու առանցքային գործեր, որոնցից առաջինը նկարագրում է Ֆրիդրիխ Պարրոտի գլխավորած արշավախմբով դեպի սրբազան Մասիսի գագաթ վերելքի պատմությունը, իսկ երկրորդն իր աշակերտներին հասցեագրված ճանապարհորդական նոթերն են Թիֆլիսից դեպի Հայաստան ներքին խորհրդական սենատոր բարոն Հանի և նրա տիկնոջ հետ՝ Շուլավերից Լոռի, Ալեքսանդրապոլ, Անի, ապա՝ Սարդարապատ, Արմավիր և Էջմիածին: Տեղագրական և ժողովրդագրական կարևորագույն տեղեկություններ պարունակող այս ոչ մեծածավալ գրական երկերում Աբովյանը հարյուրից ավելի նորակազմ բառեր է կիրառում, որոնց զգալի մասը նորաբանություններ են, այսինքն՝ նոր հասկացությունների՝ գիտությունների, պաշտոնների, պետական-հասարակական կյանքի իրողությունների անվանումներ, որոնց մեծամասնությունը համագործածական է դարձել արդի արևելահայերենում, շրջանառության մեջ է դնում օտար նվաճողների կողմից անվանափոխված տեղանունների մոռացված բնիկ հայկական ձևերը, ստուգաբանում է դրանք: Հետազոտված նորակազմությունները ստեղծվել են գրաբարի բառակազմական և իմաստաբանական օրինաչափություններին համապատասխան: Հին հայերենի բառաստեղծման մեծ ներուժը կիրառելով՝ գրողն ապացուցում է, որ լեզվի ինքնության պահպանման կարևոր կռվանը ոչ միայն քերականական համակարգն

* **Նարինե Դիլբարյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ
Нарине Дилбарян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
Narine Dilbaryan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics
Էլ. փոստ՝ narine.dilbaryan@ysu.am ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1212-0029
** **Աղաջանյան Մանե** – ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի ասպիրանտ
Мане Агаджанян – аспирантка кафедры истории армянского языка и общей лингвистики ЕГУ
Mane Aghajanyan – PhD Student at the YSU Chair of the History of Armenian Language and General Linguistics Էլ. փոստ՝ mane.aghadzhanyan@ysu.am ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-1001-2024

Ստացվել է՝ 13.05.2026
Գրախոսվել է՝ 18.05.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.
© The Author(s) 2026

է, այլև ամենից առաջ բառապաշարը, որն ունակ է արտացոլելու ժամանակի բոլոր փոփոխությունները։

Բանալի բառեր – *Խաչատուր Աբովյան, ուղեգրություններ, գրաբար, արդի արևելահայերեն, բառապաշար, նորակազմություններ, նորաբանություններ, եզրույթներ*

Ներածություն

1829-1838 թթ. Խաչատուր Աբովյանը, լինելով կրթյալ և նվիրյալ հոգևորական, իր տարբեր ժանրերի գրական երկերը գրում է հին հայերենով՝ գրաբարով։ Բանասիրական և պատմական տեսանկյունից չափազանց ուշագրավ այս շրջանին են պատկանում նրա կարևորագույն ուղեգրությունները, ամենից առաջ «Ճանապարհորդութիւն պարոն պրոֆեսսոր Պարրոտի եւ Խաչատուր դպրի Աբովեան։ Համառօտ ստորագրութեամբ հանդերձ Արարատեան լերին, որ է ՄԱՍԻՍ», այն թվագրված է. «Ի 1829 ամի Տեառն, ի սեպտեմբերի 9, ի Սուրբ Էջմիածին», ապա՝ «Առ բարեսնունդ եւ սիրելի աշակերտս իմ», վերջինս գրվել է «ի 25 մայիսի 1838 ամին, յէջմիածին»։ Ինչպես ակնհայտ է վերնագրից, այն նախատեսված է աշակերտների համար, ըստ էության յուրօրինակ ուղեցույց է, պատմական, ազգագրական ու տեղագրական հարուստ տեղեկություններ պարունակող ուսուցողական նյութերի ժողովածու, որոնց միջոցով ամենայն հայոց ուսուցիչ դարձած Աբովյանը ձգտում է հայ աշակերտների մեջ արթնացնել ու ձևավորել հայրենագիտություն և հայրենատիրություն՝ Լոռիից Փամբակ, ապա՝ Անիից Արմավիր, Սարդարապատ, Էջմիածին ու Երևան։ Խ. Աբովյանը հիշյալ ուղեգրությունների միջոցով ձևակերպում է բանաձևային հստակեցում ունեցող պատգամ՝ հայրենիքը սիրում են ճանաչելով. *«Քանի՛ցս, քանիցս ամօթ կալաւ զիս՝ զի օտար կին ոք ի հարցանելն զանուան տեղեաց պատահելոց մեզ՝ մնայի ափիբերան։ Այս խրատ լիցի մեզ, սիրելի ընկերակիցք իմ, զի ուր և լիցուք, ջանադիր լիցուք քաջ նկատել և իմանալ զանուանս և զպատմութիւն այնոցիկ և տարաբախտութիւն ազգին մերոյ, բայց ես լռեմ»*[1]*։*

Գրաբարով է թարգմանված նաև Ֆրիդրիխ Պարրոտի «Ուղևորություն դեպի Արարատ» գիրքը, որն Աբովյանը սկսել է 1835 թվականի մարտի 27-ից, բայց անավարտ է թողել։ Նշենք, որ ուղեգրական բովանդակության այս ինքնուրույն և թարգմանական գործերը լույս են ընծայվել Խաչատուր Աբովյանի երկերի լիակատար ժողովածուի յոթերորդ հատորում՝ համապատասխան ծանոթագրություններով, որոնց մի մասը կարևոր արձանագրումներ են պարունակում Աբովյանի լեզվաբանական հայացքների և հայոց նոր գրական լեզվի զարգացման մասին նրա պատկերացումների ու ձգտումների վերաբերյալ[2]։ Եվ միայն

[1] **Աբովյան Խ.** (2025)։ Ուղեգրություններ, Խ. Աբովյանի տուն-թանգարան, Եր., էջ 70։

[2] Տե՛ս **Աբովյան Խ.** (1956)։ Երկերի լիակատար ժողովածու, 7-րդ հատոր, Հայկական ՍՍՌ հրատարակչություն, Եր.։

շուրջ 70 տարվա դադարից հետո բոլորովին վերջերս Խ.Աբովյանի տուն-թանգարանի ջանքերով առանձին գրքով լույս տեսան Խ.Աբովյանի ուղեգրությունները, ընդ որում՝ առաջին անգամ գրաբարից աշխարհաբարի են փոխադրվել գրաբարով գրված վերոնշյալ երկու ուղեգրությունները[3]:

Մեր այս հետազոտությունը նվիրված է մեծատաղանդ գրողի ուղեգրությունների լեզվի բառապաշարին, որի միջոցով կփորձենք բացահայտել, թե հին հայերենի վերակենդանացման և վերստին ժողովրդախոսակցական լեզու դարձնելու ուղղությամբ ինչպիսի ծրագրեր է ունեցել Աբովյանը և, ի վերջո, ինչու է հրաժարվել այդ ճանապարհից՝ հին հայերենի հիմքի վրա բարբառների և ժողովրդախոսակցական լեզվի միջոցով նոր գրական լեզու ձևավորելու, զարգացնելու ուղին ընտրելով: Հետագայում *Լուսավորիչ* պատվանունը վաստակած Աբովյանը հայտնի է որպես կրթության և գրականության ոլորտում նոր գրական հայերենի առջև դարպասները բացելու և ժողովրդական լեզվով հայոց գրականությունն ու կրթությունն առաջ մղելու իր շրջադարձային ջանքերով:

Աբովյանի գրական, հոգևոր ժառանգության շուրջ տասնամյակներով ձևավորվել է որոշակի կածրատիպ, թե նա ի սկզբանե գրաբարը համարել է անցյալի վերապրուկ և անվարան առավելություն է տվել բարբառներին ու առօրյա խոսակցական լեզվին՝ աղճատելով նվիրյալ հոգևորական եղած գրողի, ուսուցչի, ազգային գործչի խորքային վերաբերմունքը գրաբարի հանդեպ: Այդ իսկ պատճառով արդիականացված գրաբարով գրված նրա երկերը գրեթե դուրս են մղվել լեզվաբան հետազոտողների ուշադրության դաշտից: Այն հանգամանքը, որ Խաչատուր Աբովյանը գերազանց տիրապետել է գրաբարին, հաստատում են գրաբարով գրված նրա բազմաթիվ գործերը՝ և՛ գեղարվեստական, և՛ չափածո, և՛ արձակ, և՛ հրապարակախոսական, և՛ նամակագրական: Աբովյանի գրաբարագիր ժառանգության մարգարիտները դեռ սպասում են իրենց նոր լեզվաբան ուսումնասիրողներին պահոցների կամ տարբեր հին հրատարակությունների խեցիներում: Այդ գործերը բացահայտում են Աբովյանի կյանքի այն շրջանը, երբ երիտասարդ, հայրենասեր հոգևորականը, ապա Դորպատի համալսարանի նախանձախնդիր, հեղափոխական ուսանողը տոգորված էր գրաբարը՝ իբրև համաժողովրդական լեզու վերակենդանացնելու, վերաշինելու գաղափարով: Իսկ այդ համազգային նպատակը պահանջում էր գրաբարը բարձրացնել որակապես նոր մակարդակի՝ համապատասխանեցնելով ժամանակի պահանջներին, հարստացնելով ձևավորված նոր հասկացությունների ու իրողությունների անվանման համար ստեղծվող նոր բառերով՝ ինչպես փոխառյալ, այնպես էլ բարբառային, հեղինակային, ինչպես նաև գրաբարով գրված գեղարվեստական երկերով: Ճիշտ է, հետևողական փորձերից հետո Աբովյանը հրաժարվում է հին հայերենի վերակենդանացման փորձերից, քանի որ ժամանակի ժողովրդական-խոսակցական հայերենն արդեն

[3] Տե՛ս **Աբովյան Խ.** (2025): Ուղեգրություններ:

ձևավորված ինքնուրույն վտակ էր՝ մայր գետից հեռացած, բայց Աբովյանի ստեղծած բազմաթիվ նորակազմությունները, եզրույթներն ու գիտաբառերը գրաբարագիր նրա գործերից սահուն անցում են կատարում նոր հայերեն՝ անխախտ դարձնելով հին և նոր գրական հայերենների ժառանգորդական կապը։

Դեպի Արարատ լեռը

Քննությունը սկսենք «Ճանապարհորդութիւն պարոն պրօֆեսսօր Պարրոտի եւ Խաչատուր դպրի Աբովեան. Համառօտ ստորագրութեամբ հանդերձ Արարատեան լերին, որ է Մասիս» ուղեգրության նորակազմություններից՝ դրանք ենթարկելով իմաստաբանական և ձևաբանական վերլուծության, միաժամանակ բացահայտելով գրողի կիրառած գործուն բառակազմական կաղապարները։ Առանձին կնշենք փոխառյալ և օտար բառերը՝ փորձելով բացահայտել լեզվական և արտալեզվական այն գործոնները, որոնց ազդեցությամբ Աբովյանը ջանացել է հարստացնել հին գրական հայերենի բառապաշարը։ Հետազոտության ընթացքում կիրառել ենք տարաժամանակյա քննության, համեմատության, վերականգնման, ինչպես նաև բառավիճակագրական նկարագրության լեզվաբանական մեթոդները։ Բառապաշարը քննել ենք հին հայերեն (գրաբար) → նոր գրական հայերեն (աշխարհաբար) երկմիասնության մեջ։

Յուրօրինակ ոճով շարադրված ուղեգրություններն Աբովյանին նորովի են բացահայտում՝ ցույց տալով բառաստեղծ-բառաշինարար լինելու շնորհը։ Աբովյանական նորակազմություն համարել ենք այն բառային միավորները, որոնք վկայված չեն ՆՀԲ-ում, ապա՝ «Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի»[4] աշխատություններում։

Ուղեգրություններում առկա նորակազմ բառերը հին հասկացությունների անվանումների նոր հոմանիշներ են և նոր հասկացություններ արտահայտող բառեր։ Այսպես՝ ուղեգրություններում Աբովյանը ստեղծում է հետգրաբարյան շրջանի մասնագիտությունների անվանումներ՝ **հանքաբան, տնկաբան, աստղաբաշխ**, **օդաչափ**, ընդ որում, ի տարբերություն «Դորպատյան օրագրեր»-ի, որտեղ ևս նա կիրառում է այս բառերը, զուգահեռաբար չի բերում դրանց փոխառյալ տարբերակները։

«Ճանապարհորդութիւն պարոն պրօֆեսսօր Պարրոտի եւ Խաչատուր դպրի Աբովեան» երկում գտել ենք 28 նորակազմ միավոր, որոնք վկայված չեն ո՛չ ՆՀԲ-ում, ո՛չ ԱԲՀԼ-ում։ Նշենք, որ այս ուղեգրությունը բացվում է «Նախասահմանութիւն» չափածո ընդարձակ բանաստեղծությամբ, որտեղ Աբովյանը Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» հերոսի տվայտանքներով փորձում է հասնել աստվածային Սուրբ երրորդությանը, հանդգնում մերձենալ Երկնային հոր սեղանին և օթևանին (փոխաբերությամբ առլեցուն այս աղոթք-ձոներգի

[4] **Հայր Մկրտիչ Աւգերեան եւ Հայր Գրիգոր Ճէլալեան** (1865)։ Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ։ **Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան,** հ. 1, 2 (1979, 1981)։ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Եր.։

մեջ Աստծո **օթարանն** ու սեղանը Արարատ լեռն է), ապա զգալով հողածնի իր անկարությունն ու թշվառությունը՝ անառակ որդու օրինակով նա աղերսում է ներողամիտ լինել իր հանդեպ՝ անարժանին չհեռացնել Հոր գրկից, չնետել սանդարամետ՝ հավիտյան տանջանքների: Ձոներգում Աբովյանը գործածել է 3 նորակազմություն՝ **շնորհածիր, ակնահայեաց** և **հիւրել**: **Շնորհածիր** բարդությունն ունի *գոյական+հողակապ+գոյական* հայերենում ամենակենսունակ կաղապարը, որն արտահայտում է հատկանիշ՝ *շնորհներով գծված* իմաստով, ***կենդանագիծ*** բառի հոմանիշն է՝ Աստուծո պատկերը բացահայտող: **Ակնահայեաց** բառն արդեն *գոյական+հողակապ+բայահիմք* կաղապարն ունի գործողության հատկանիշի իմաստով՝ *ակնահայաց նշմարել, աչքերը հառած տեսնել*[5]: **Հիւրել** պարզ բայն այսօր կենսունակ չէ, բայց իմաստով թափանցիկ է՝ *հյուրընկալվել* բարդ բայի նախօրինակն է:

Այժմ անդրադառնանք բուն ուղեգրության մեջ վկայված նորակազմությունների բնութագրին: Նորակազմություններից 22-ը գոյականներ են, որոնցից 12-ը *-ութիւն* բնիկ ածանցով ստեղծված պարզ կամ բարդ վերացական անուններ են՝ **լեզուագիտութիւն, կացնահարութիւն, հանքաբանութիւն, հետամտութիւն, ձիւնահեղութիւն, յարգութիւն, նեղսակրութիւն, շնորհաւորութիւն, տնկաբանութիւն, սողոսկնութիւն, փորձառութիւն, օթութիւն**: **Տնկաբանութիւն**-ը, **հանքաբանութիւն**-ը, **լեզուագիտութիւն**-ը նորաբան եզրույթներ են, որոնք անվանում են ժամանակին ձևավորված գիտությունները, և դրանցից կարող են կազմվել այդ մասնագիտությունների կրողների անվանումները՝ **տնկաբան, հանքաբան, լեզուագէտ**: **Տնկաբանութիւն**-ը մշակովի բույսերի ուսումնասիրությանը վերաբերող գյուղատնտեսական գիտություն է, իսկ **հանքաբանութիւն** եզրույթը ժամանակակից ձևակերպմամբ *երկրաբանություն* է, **լեզուագիտութիւն**-ը ներկայիս արդի արևելահայերենում գործածական է, բայց որպես մասնագիտության անվանում կենսունակ դարձավ *լեզվաբանություն* բառը: Էդ.Աղայանի բառարանում *լեզվագիտություն* բառն ունի երեք իմաստ. առաջին երկուսը վերաբերում են լեզվի իմացության կրող կամ շատ լեզուներ իմացող լինելուն և միայն վերջին՝ երրորդ իմաստով այն *լեզվաբանության* հոմանիշն է[6]: Նորակազմ գիտաբառ-եզրույթ են նաև **ֆիզիքական արհեստ, բժշկական, մաթէմաթիգական արհեստ** կապակցությունները, որոնցից առաջինն ունի *բնագիտություն* իմաստը, երկրորդը՝ *բժշկագիտություն*, իսկ վերջինը՝ *մաթեմատիկա*: Ընդհանրապես *արհեստ* բառը Աբովյանը կիրառում է *գիտություն* նշանակությամբ: Իր ժամանակի համար նոր այս մասնագիտությունների հայերեն անվանումներն Աբովյանը գործածում է ուղեգրության այն հատվածում, որտեղ հականե-հանվանե ներկայացնում է իր վեց նորագյուտ ընկերներին: Մեջբերենք այս հատվածից մի փոքր դրվագ՝ բացահայտելու Ա-

[5] Հմմտ. **Աբովյան Խ.** (1956): Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, էջ13:
[6] Տե՛ս **Աղայան Էդ.** (1976): Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., էջ 537:

բովյան փաստավավերագրի ստուգապատում լինելը. երիտասարդ հոգևորականը կարծես երկաթյա վստահ էր, որ դարերի համար է գրում իր ուղեգրությունը՝ որպես Արարատի գագաթը ելնելու հերոսապատում, որտեղ ամեն ինչ պետք է հավաստի և ճշգրիտ լինի, որպեսզի ոչ ոք և ոչինչ չմոռացվի կամ ստվերվի, միաժամանակ նա իր խոսքը օժտում է բարձր հուզականությամբ. Աբովյանն անսահման հպարտ էր, որ հոչակավոր, աշխարհ տեսած, կիրթ մարդիկ եկել են Հայաստան՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու, և իրեն բաժին է ընկել նման բարձր պատիվ ու առաքելություն՝ նրանց ուղեկցելու: Այսպես. «Առաջինն և գլխավոր սոցա էր նա ինքն պարոն պրոֆեսսոր Պարրօտն՝ պատուով՝ *Նդվօրնիյ սովետնիկ*, այր ազնվական… կատարեալ ոչ միայն ըստ օրինի կրթութեանցն, այլ նաեւ մարդկային և քաղաքական վիճակի անուանի **աշխարհաշրջիկ** լեալ յամենայն մայրաքաղաքս Եւրոպիոյ, եւս և ի վերայ մեծամեծ լերանց Ասիոյ եւ Եւրոպիոյ, պարկեշտ յամենայն վարս… գիտակ **ֆիզիքական արհեստից** եւ **բժշկականութեան** եւս և զանազան լեզուաց: 2. Բասիլիոս Թէոդորոս. ազգաւ Ռուս, այր բարգաւաճ ուսմամբ՝ տեղեակ **մաթէմաթիգական, աստղաբաշխական արհեստից** ևս զանազան լեզուաց:

3. Մաքսիմոս Բէհագել. ազգաւ Գերմանացի, ծնեալ ի Ֆէդրիսհօֆ գեղջ՝ որ ի սահմանս Դէրպտու և զարգացեալ ի նոյն համալսարանի, այր հեզահոգի և մարդասէր, գիտակ **հանքաբանութեան**, նկարչութեան և զանազան արհեստից:

4. Կարոլոս Շիման. ծնեալ ի Գուրլանդ՝ որ ի շրջակայս Միտավայ քաղաքի ազգաւ Գեր‹մանացի›, զարգացեալ ի նոյն համալսարանի, այր շնորհագեղ և զուարթերես. գիտակ **կենդանաբանութեան և բժշկական արհեստից** և զանազան լեզուաց:

5. Յոլիոս Հէյն. Գեր‹մանացի›, ծնեալ ի Դէրպտ քաղաքի և զարգացեալ ի նմին համալսարանի՝ պատանի հրաշագեղ և համեստակենցաղ՝ տեղեակ տնկաբանութեան և բժշկական արհեստից և զանազան լեզուաց»[7]: *Սույն հատվածի նորաբանությունները նշել ենք թավով:*

Հետաքրքիր է, որ գրաբարում, ապա և արդի արևելահայերենում համագործածական **յարգանք, շնորհաւորանք, օթեւան** ածանցավոր կազմությունների հետ, կամ դրանց փոխարեն Աբովյանը ստեղծում է ***-ութիւն*** ածանցով նոր կառույցներ՝ **յարգութիւն, շնորհաւորութիւն, օթութիւն**: *-ութիւն* ածանցը հնդեվրոպական *tion ածանցից է ծագում՝ *-ոյթ* և *-իւն* ածանցների բաղարկումից[8]: Լ. Հովսեփյանը գրաբարում համարում է վերջածանցավոր բառերի բաց խմբեր կազմող ածանցներից մեկը՝ *-ումն, -ական, -իչ, -ող* մասնիկների հետ մեկտեղ[9]: Նման ածանցներով ստեղծված բառերի իմաստը մթագնած չէ, իմաստային,

---

[7] **Աբովյան Խ.** (1956): Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, էջ 22-23:

[8] Հմմտ. **Ջահուկյան Գ.** (2010): Հայերենի ստուգաբանական բառարան, Եր., էջ 811:

[9] Տե՛ս **Հովսեփյան Լ.** (1987): Գրաբարի բառակազմությունը, Եր., 1987, էջ 188:

գործառական առանձնահատկությունները հստակ են: Արդի արևելահայերենում նշյալ ածանցները փոփոխություններ չեն կրել և շարունակում են բնիկ կամ փոխառյալ արմատներից շարունակ նոր բառերի բաց, այսինքն՝ անընդհատ համալրվող շարքեր ստեղծել: Երիտասարդ Աբովյանը հակված էր իր շարադրանքը հարստացնել նորակազմություններով՝ վեր հանելով գրաբարի բառակազմական մեծ ներուժը, այն համապատասխանեցնելով իր ժամանակի պահանջներին:

Յուրօրինակ կառուցվածք ունի **նեղսակրութիւն** նորագյուտ բառը, որը նշանակում է *նեղություններ կրելը՝ դժվարությունը*, այն բաղադրված է *նեղս* գրաբարյան հոգնակի հայցականից և *կիր* բայարմատից, որոնց միացել է *-ութիւն* գոյականակերտ ածանցը. «Մնացեալ անդէն զաւուրս երիս, յետ բազմադիմի տարժանմանց և **նեղսակրութեանց**՝ հասեալ նոցա մինչև ց 13.000 ոտնաչափ բարձրութիւնս և ո՛չ կարացեալ այլևս բարձրանալ ընդ զառիվերս, դարձան յետս առ մեզ, ուր ի **օթութիւն** ինչ ևս պատահեալ պարոն պրոֆեսսորին, որով և ի սակաւ միջոցս մնաց արգելեալ»: Արդի հայերենում համագործածական բառ է դարձել ուղեգրության մեջ վկայված **փորձառութիւն** բարդածանցավոր միավորը, իսկ **ծաղկախոտ** գեղեցիկ կաղապարն ավելի շատ բնորոշ է բանաստեղծական խոսքին և վկայված է արդի հայերենի բառարաններում: Ինչպես նաև **սառցատուն** հոդակապավոր բարդությունը[10], Աբովյանն այսպես պատկերավոր է բնութագրում Արարատի բարձունք տանող տարածքը, որը ծածկված էր **ձիւնաշեղջերով.** ահա ևս մեկ գեղարվեստական նորագյուտ գոյական:

Ուղեգրության ժանրը Աբովյանը դարձնում է բանաստեղծական՝զուտ փաստական, ստուգապատում շարադրանքը հարստացնելով գեղարվեստական գեղեցիկ պատկերներով, որոնք հիմնականում վերաբերում են դեպի լյառը Մասիս տանող ճանապարհի բնության նկարագրությանը նորագյուտ ածականների միջոցով: Ուղեգրության մեջ գտել ենք 25 նորակազմ ածականներ, որոնք վկայված չեն ո՛չ ՆՀԲ-ում, ո՛չ «Առձեռն բառարանում»՝ **աստղաբաշխական, բնահոս, գետանման, գերեզմանանման, գորովասիրտ, դառներերս, դառնամրրիկ, դժոխասասան, երեքգագաթեան, լուտերական, ծանրածանր, համեստակենցաղ, հօտանման, հնաշէն, ձիւնասաստ, շամբախիտ, շիրիմաձեւ, մանրաքար, մարմանդաբեր, վաղեմնափոխ, վտանգաբեր, վշտամբեր, փղձկասիրտ, քաջագետ, օդաչափական**:

Ինչպես արդեն ակնհայտ է, նշյալ գրեթե բոլոր ածականներն արդի արևելահայերենում համագործածական և բովանդակությամբ թափանցիկ կառույցներ են, բառակազմական կենսունակ կաղապարներ՝ ածանցավոր, բարդ, բարդածանցավոր: 26-ից միայն մեկն է նորաբանություն՝ փոխառյալ **լուտերական** բառը, որը հայերենում քրիստոնեական դավանաբանության այս հոսանքի հիմնադրի՝ Մարտին Լյութերի անունով տառադարձվում է *լյութերական:* **Օդաչափական**-ը (օդի ջերմաստիճանը չափող) նորաբան եզրույթ է, արդի

[10] Հմմտ՝ **Աղայան Էդ.** (1976): Արդի հայերենի բացատրական բառարան, էջ 626 և 1281:

արևելահայերենում *օդերևութաբանական* ածականի նախաձևը: **Երեքգագաթեան** ածականն այժմ կիրառական չէ, որովհետև փոխարինվել է *եռագագաթ* կազմությամբ: -*եան*-ը հնդեվրոպական ածանց է, որն ունի սեռական-տրական հոլովաձևերի իմաստ[11]: Հետագայում այն կդառնա հայոց ազգանվանակերտ հիմնական մասնիկը: **Աստղաբաշխական** եզրույթն արդի արևելահայերենում իմաստափոխվել է, կորցրել իր համագործածական բնույթը. մինչև 20-րդ դարի 40-ական թվականները այն դեռ գիտաբառ էր: Ստեփանոս Մալխասյանցն իր բառարանում *աստղաբաշխությունը* սահմանում է. «…գիտութիւն, որն ուսումնասիրում է երկնային մարմինների տեսանելի, իսկական շարժումները, նրանց մեծութիւնը, հեռաւորութիւնը, յատկութիւնները»[12], իսկ ածականը նշանակում էր այդ գիտությանը վերաբերող, թեև որպես վերջին իմաստ Մալխասյանցը բերում է «*աստղաբաշխական թիւ*» կապակցությունը՝ «*շատ մեծ, բազմամիլիոնավոր թիւ*» նշանակությամբ: Արդեն Էդ. Աղայանի բացատրական բառարանում *աստղաբաշխական* միավորը առանձին բառհոդված չունի, այն համարվում է հնացած բառ: *Աստղաբաշխ* բառի բացատրության մեջ այն բերվում է սոսկ իբրև կայուն կապակցության բաղադրիչ՝ «աստղաբաշխական թիվ», որն ունի Մալխասյանցից վերցված բացատրությունը՝ «*շատ մեծ, բազմամիլիոնավոր թիվ*»[13]: Խ. Աբովյանի ուղեգրության մեջ այն արտահայտում է *աստղաբանությանը* բնորոշ իմաստը, այսինքն՝ վերաբերում է տիեզերական մարմինների շարժումների ուսումնասիրությանը: Վերոնշյալ ածականները վերջածանցավոր են՝ հիմնականում բաղադրված -*ական* ածանցով, որը ինչպես գրաբարում, այնպես էլ արդի արևելահայերենում ամենագործուն ածանցներից է, այն արտահայտում է որևէ հատկանիշի կրող լինելու իմաստը, ստեղծում է հարաբերական ածականներ, որոնք ունակ են դառնալու գոյականներ, այսպես օրինակ՝ *լյութերական > լյութերական հավատի կրող > լյութերական մարդ*: Լ. Հովսեփյանը գրաբարի բառակազմությանը վերաբերող իր աշխատության մեջ դրանք բնորոշում է որպես nomen agentis[14]: Մնացած բոլոր նորակազմ ածականներն արտահայտում են որակական հատկանիշ, *ա* հոդակապով միավորված գործունակ կաղապարներ են՝ **բնահոս, գետանման, գորովասիրտ, դառներերս, դժոխասաստ, համեստակենցաղ, հնաշէն, ձիւնասաստ, մարմանդաբեր, վտանգաբեր, վշտաբեր, քաջագետ**: ***Դառներերս, դժոխասաստ, ձիւնասաստ, վտանգաբեր, վշտաբեր*** ածականները գունեղ բնորոշում էին դեպի լյառը Մասիս տանող ճանապարհի դժվարությունները, տեղանքի ու եղանակի դժնի հանգամանքները:

---

[11] Հմմտ. **Ջահուկյան Գ.** (2010): Հայերենի ստուգաբանական բառարան, էջ 803:
[12] **Մալխասեանց Ստ.** (1944): Հայերէն բացատրական բառարան, Եր., հ. 1, էջ 263:
[13] **Աղայան Էդ.** (1976): Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., հ. 1, էջ 114:
[14] Տե՛ս **Հովսեփյան Լ.** (1987): Գրաբարի բառակազմությունը, էջ 188:

Ունենք երկու դիմավոր բայական ձևեր՝ **վերաճեմել, օթագայել** բայերից, և երկու դերբայ՝ **գերհանդիսացեալ, վերոյիշատակեալ**: **Վերաճեմել** բայի իմաստը թափանցիկ է՝ *վերև ելնել,* **օթագայել** նշանակում է բաց օդում շրջել. «Անագան ելեալ ի վանացն, հազիւ ուրեմն ժամանեցաք ի փոքրիկ անտառն՝ որ անկանի առ ստորոտովք նորա, ուր **օթագայեցաք** բազում քաղցրութեամբ՝ իբրև պարիսպ շրջապատ ունելով մեզ զծառաստանս անտառին» (20): Արդի հայերենում ունենք *բացօթյա* բառը, որ նշանակում է *բաց օդում:* **Վերաճեմել**-ը բարդաձանցավոր է՝ *վեր+ճեմ+ել,* օթագայել-ը ևս՝ *օթ +գայ, +ել,* որտեղ *գայ*-ը *գալ* բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևն է: Վերջինս գեղեցիկ կազմություն էր, բայց ոչ կենսունակ: **Վերաճեմել** բառը Աբովյանը գործածում է ոգեշունչ նկարագրության մի հատվածում, երբ բազում դժվարություններ, անհաղթահարելի թվացող սառույցները **կացնահարութեամբ** կոտրելով (դարձյալ նորակազմ միավոր է), ձյան **սողոսկնութիւնը** (*սայթաքուն, դյուրասահ լինելը*. ՆՀԲ-ում վկայված *սողոսկիմ* և *սողոսկումն* բառերի արմատից *-ութիւն* ածանցով կազմված ածանցավոր նոր բառ է), ճանապարհի **նեղսակրութիւնը**, ծանրածանր վիճատությունը հաղթահարելով՝ արշավախմբի անդամներն ի վերջո ականատես են դառնում բաղձալի Արարատ լեռան բացվող պատկերին իր ողջ վեհությամբ. բիբլիական լեռը Աբովյանը կոչում է «*սիրալի*» մակդիրով, որի միայն տեսքից արշավախմբի անդամների բազմատանջ ոտքերը երկնային ուժ են ստանում **վերաճեմելու** դեպի սրբատեղի՝ ամբողջ աշխարհի ծննդատեղի և այնտեղ ամրացնելու խաչը. «Ոտք լքեալք և ծունկք կթուցեալք՝ վազս առեալ **վերաճեմէին** ի սքանչելի դիտարանն: Ետես զսխրալին, ետես և հրճուեցաւ ցանկութիւնն՝ որ ածեալ տանէր զմեզ ի հանդէս բերկրալւոյն, ի ծննդատեղին ամենայն աշխարհի» (18):

Արդի հայերենի բարձր ոճերում կիրառելի է Աբովյանի գործածած **վերոհիշատակյալ** դերբայական կազմությունը, որի ժամանակակից տարբերակն է՝ *վերը հիշատակված* հարադրությունը: **Գերհանդիսացեալ** հունաբան նախածանցով նորակազմ դերբայը Աբովյանը կիրառում է *տպավորիչ հանդես գալ* իմաստով՝ նույն նախադասության մեջ *յարգանք* ընդունված կազմության փոխարեն գործածելով նորագյուտ **յարգութիւն** կառույցը. «Եկեալ սոցա ի սուրբ Աթոռն էջմիածին, կացին անդէն զաւուրս երկու՝ որք ցուցանելով զինքեանս ըստ ամենայնի ի գեղեցիկ կրթութիւնս **գերհանդիսացեալ** ո՛չ սակաւ յարգութիւն ընկալան ի մեծամեծաց տեղւոյն» (14):

Պտույտ հայրենի եզերքով

Այժմ անցնենք «Առ բարեսնունդ եւ սիրելի աշակերտս իմ» երկի նորակազմություններին: Վերնագրից արդեն պարզ է, որ այս աշխատությունն Աբովյանը գրել է իր պաշտելի աշակերտների համար, որպեսզի նրանց սրտերում և մտքերում վառ պահի հայրենասիրությունը, որը կարող է ծնվել և ամրանալ միայն հայրենագիտությամբ: Կարճառոտ հուզումնառատ նախաբանում Աբովյանն ուսուցչական հիացումն ու գնահատանքն է արտահայտում ազնվա-

կան բարքով, առաքինի վարքով և համեստ բնույթով իր սաների հանդեպ: Ապա բացատրում, թե ինչու, Էջմիածնի մի փոքր խցում նստած, 300 վերստ հեռու նրանցից, գրում է իր այս կարոտալի թուղթ-նամակները: Նա տենչում է պատմել աշակերտներին իր ճանապարհորդությունների մասին երեք պատճառով. առաջին՝ մայիս ամսին հայոց դաշտերն ու ձորերը ցնծում են բյուրատեսակ ծաղիկներով ու բույսերով, երկրորդ՝ երևելի անձինք, որոնք իր զրուցակից ընկերներն են, ամեն րոպե հարստացնում են իր միտքը նորանոր գիտելիքներով, որոնք ինքը պետք է փոխանցի իր սաներին, և երրորդ՝ ամենից ցանկալին՝ մեր սիրելի հայրենիքի պատկերն ու քաղցրությունն է, որ հատկապես ուժգին է զգում երկար ժամանակ հայրենիքից հեռացած, զրկված հոգին: Ահա այս երեք զգացումերով առլեցուն՝ Աբովյանն իր ճանապարհորդական նոթերն է գրում, որպեսզի աշակերտները մանրամասն ծանոթանան հայրենի աշխարհի գեղեցկությանը՝ Կոդայի դաշտը, Շուլավերը, Լոռին, Փամբակը, Անին, Սարդարապատը, Էջմիածինը, Կողբը, Երևանը:

Տեղագրական բնույթի ուղեգրության մեջ 3 բայական նորակազմություն ունենք՝ **զուարճաբանել, վերակրկնել, սրավառեալ**: **Զուարճաբանել** գեղեցիկ կազմությունն առանձնացնենք, որովհետև **զուարաճաբան** արմատից Աբովյանը ստեղծել է համարմատ գոյական՝ **զուարճաբանութիւն**: Արդի արևելահայերենում այս բային փոխարինում է *զվարճախոսել* հոմանիշը, որից էլ *զվարճախոսություն* գոյականն ունենք: **Սրավառեալ** անցյալ դերբայը կազմվել է *սրավառել* անորոշի ձևից՝ *սրով զինվել* բովանդակությամբ: **Վերակրկնել** ածանցավոր բայն արդի հայերենում ևս գործածական է՝ վերստին կրկնել նշանակությամբ:

Ճանապարհորդական այս նոթերում 23 նորակազմ գոյական ենք գտել, որոնք բնութագրում են նշված վայրերի բնությունը, մարդկանց բարքերը, զբաղմունքը՝ **ազնուախոհութիւն, արտասուարան, արիաջանութիւն, բարեփայլութիւն, մաքսատուն**, **ձիարձակութիւն, հրացանարձակութիւն, զինաշարժութիւն, կիսալուսին, հայելադահլիճ, թնդանօթ, քարաշեղջ, սեղանատուն, պատկերագծութիւն, խաշնարածութիւն, տարաբախտութիւն, վարժատուն, կայսրուհի, հիմնաքար, զուարճաբանութիւն, չքադարան, զինուորականութիւն, սոպոռութիւն, իրաւարան, թութունաման:** Այս բառ-հասկացություններն արտահայտում էին Ռուսական կայսրության ռազմաքաղաքական, պետական, տնտեսական, իրավական հարաբերությունների հաստատումը Արևելյան Հայաստանում, որն աստիճանաբար դառնում էր համաշխարհային քաղաքակրթության, պետականաշինության զարգացումներին հաղորդակից միավոր, և հայոց լեզուն էլ համապատասխանաբար հարստանում էր նոր բառ-հասկացություններով: Բառակազմական տեսանկյունից կարող ենք արձանագրել, որ գոյական անունների դեպքում դարձյալ ամենակենսունակը *-ութիւն* գոյականակերտ ածանցն է, որն ավելանում էր հիմնականում բաղադրյալ հիմքերին՝ **հ*(ու)*ր/ա/ցան/արձակ+ություն, զին/ա/շարժ+ություն, զին/ուոր/ական+ութիւն,**

ազնու/ա/խոհ+ություն, բար/ե/փայլ+ություն, արի/ա/ջան+ություն, պատկեր/ա/-գծ+ություն, զուարճ/ ա/բան+ություն ևն: Բարդ բառերի կազմության ամենաարդյունավետ կաղապարը *գոյական+ա հոդակապ+գոյական* կառույցն է՝ **մաքս+ա+տուն, վարժ+ա+ տուն, սեղան+ա+տուն, հայել+ա+դահլիճ, կիս+ա+լուսին, հիմն+ա+քար:** *-ություն* ածանցով ունենք բարբառային *սոպո **բառից կազմված** սոպոռություն* կառույցը՝ *կոպտություն, ստահակություն* նաև *համառություն* իմաստային անցումներով[15]:

Նորակազմությունների առյուծի բաժինը 32 ածականներն են, որոնք առավել գունեղ և հիարժան են դարձնում հայրենի եզերքի նկարագրությունները՝ **ազգաշէն, ամենաթանկագին, ապաբախտ, արժանայիշատակ, բարձրանիստ, գազէտապատում, գոյնզգոյն, երկնաբարբառ, երկնատիպ, երկնամբարձ, երեխայական, թեթևահաւատ, խստակրօն, ծանրաշարժ, ծառազուրկ, ծիծաղադեմ, կենդանաբարբառ, ճարտարաշէն, հսկայաբազուկ, ձեզապիսի, մահաշունչ, շքեղաճեմ, շքեղապանծ, ռուսահանդերձ, սգապատում, տարաբախտ, տխրադէմ, տխրագին, չքնաղատիպ, չքնաղապաճոյճ, փլայատակ, քնքշասուն:** Աբովյանի կիրառած այս ածականները գերակշիռ մեծամասնությամբ արդի արևելահայերենում ամրակայված որականիշ բառեր են, որոնք, ինչպես և գոյականները, բաղադրվել են նախ՝ գոյական+ա+գոյական կաղապարով՝ **ազգ+ա+շէն, արժան+ա+յիշատակ, երկ(ի)ն+ա+բարբառ, երկ(ի)ն+ա+տիպ, ծիծաղ+ա+դեմ, հսկայ+ա+բազուկ, ճարտար+ա+շէն**, **մահ+ա+շունչ, ռուս+ա+հանդերձ, գազէտ+ա+պատում, ս(ու)գ+ա+պատում, տխ(ու)ր+ա+դէմ,** ապա՝ ածական+ա+բայարամատ կաղապարով՝ **շքեղ+ա+ճեմ, շքեղ+ա+պանծ, բարձր+ա+նիստ, ծանր+ա+շարժ, չքնաղ+ա+պաճոյճ, քնք(ու)շ+ա+սուն,** ինչպես նաև՝ ածական+ա+գոյական հիմքերով՝ **խ(ի)ստ+ա+կրօն, թեթև+ա+հաւատ, չքնաղ+ա+տիպ** ևն: Ունենք նաև նախածանցավոր և վերջածանցավոր կառույցներ, բայց դրանք փոքրաթիվ են՝ **տար+(ա)բախտ, տ(ու)ն+աւոր, ձեզ+(ա) +պիսի:** Վերջինս յուրօրինակ կազմություն է ձեզ նման իմաստով՝ երկրորդ դեմքի անձնական դերանվան, հոդակապի և պիսի ածանցից բաղադրված: Պէս-պիսի-ն Լ. Հովսեփյանը գրաբարում համարում է ածանցակերպ, քանի որ դրանք որոշ չափով պահպանում են իրենց բառային իմաստը և կարող են հանդես գալ որպես անկախ արմատներ[16]: Առանձնացնենք նաև **գազէտապատում**՝ թերթին հատուկ պատմություն նշանակությամբ կառույցը, որտեղ ունենք ռուսական փոխառություն+ա+բնիկ գոյական հիմքերը: Ունենք նաև մեկ մակբայ՝ **կատաղաբար,** որը ևս արդի արևելահայերենի բառապաշարում իր տեղն է գտել[17]:

---

[15] Տե՛ս Հայոց լեզվի բարբառային բառարան (2001): Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Եր., էջ 2141:

[16] Հմմտ. **Հովսեփյան Լ.** (1987): Գրաբարի բառակազմությունը, էջ 189:

[17] Տե՛ս **Աղայան Էդ.** (1976): Արդի հայերենի բացատրական բառարան, էջ 699:

Գրաբարագիր ուղեգրություններում Աբովյանը հազվադեպ է օտար բառեր գործածում՝ ապացուցելով մայրենի լեզվի բառապաշարային ճկունությունը թե՛ բնության, տեղանքի, թե՛ ժողովրդական վարքուբարքի, թե՛ կրոնական արարողությունների կամ մասնագիտական աշխատանքների նկարագրության ընթացքում հայեցի կառույցների կիրառության գեղարվեստական մեծ ներուժը: Օտար լեզուներից փոխառությունները կիրառված են ըստ խիստ անհրաժեշտության, դրանք հատկապես վերաբերում են պաշտոնների, մասնագիտությունների կամ կոչումների անվանումներին՝ **նռդվորնի սովետնիկ** (խորհրդական ռուսական ցարի արքունիքում), **բարոն / բարոնէս** (եվրոպական ազնվական տիտղոս կրող այր և կին), **սարդար** (պարսից շահի կողմից նշանակված կուսակալ Երևանի նահանգում), **մաքսատուն** (տամօժնի), **մեչիդ** (մզկիթ), **հարամխանէ** (հարեմի հարկաբաժին), հաճախ այդ բառերի կողքին հեղինակը փակագծերում բերում է հայերեն համարժեքներ՝ **ֆելդեդեր (գրատար)**, բայց ունենք նաև հակառակ երևույթը, այսպես՝ **ի պատշգամբէ** բացառականով կազմությունից հետո Աբովյանը բերում է **ի բալկոնէ** բառաձևը, կամ **«ռուս զօրականք, թուանքչի անուանեալ»** մեկնաբանությունը (նկատի ունի հրացանավորներին), որից կարող ենք եզրակացնել, թե որոշ գրական հայերեն բառեր ժողովրդախոսակցական լեզվում դուրս էին մղվել օտար կամ բարբառային համարժեքների բազմակի կիրառության պատճառով, և Աբովյանն այս կերպ փորձում էր և՛ ապահովել լեզվի անաղարտությունը, և՛ իր գրահյուսի հասկանալիությունը: Բնիկ հայերեն բառերի դուրս մղվելու այս իրողությունը մեծապես վերաբերում էր նաև տեղանուններին: Ազգային ինքնության պահպանմամբ մտահոգ Աբովյանը իր ուղեգրությունների տարբեր հատվածներում օտարների կողմից վերանվանված մեր բնակավայրերի հայոց տեղանուններն է վկայակոչում, ինչպես, օրինակ, «Երևան» հատվածում. «Ի Քարվանսարայ ասացեալ տեղւոջէ, ուր է Սուդագեան՝ բարոնն առեալ զիս ընդ իւր միայն՝ գնացաք ի **Գեօքչայ** կամ ի հին քաղաքն **Գեղարքունի**, ուր բնակին գաղթական Հայք Բայազետացիք…» (60): Աբովյանն ի սկզբանե տագնապում էր մեր տեղանունների համատարած աղճատման իրողությունից՝ հրաշալի գիտակցելով, որ թշնամին ոչ միայն տարածքներ է նվաճում, այլև հետևողական ճգնում է նվաճված տարածքում իսպառ ջնջել բնիկ ժողովրդի պատմական անվանումները, լեզուն, քանի որ դրանք կենդանի վկայություններ են այդ երկրի իրական տերերի մասին, ուստի թյուրքացված տեղանունների կողքին նա ամեն պատեհ առիթով հիշատակում է բնիկ անվանումը, բացատրում, թե այնտեղ որտեղից գաղթած հայեր են ապրում: Այսպես՝ «Շուլավեր» հատվածում գրողը նշում է. «Բնակիչքն բոլորովին Հայք են և խոսին զբարբառս Ղարաբաղացւոց» (42): Բնութագրական է նաև «Փամբակ» բաժնում Գյումրիին վերաբերող մեկնաբանությունը. «Նորին կայսերական մեծութիւն, ի լինելն աստ, բարեհաճ գտանելով ընդ բոլոր շինութիւնն, և ձեռամբ իւրով դնելով զհիմնաքար եկեղեցւոյն՝ որ

ի մէջ ամրոցին, հրամայեալ է կոչել զանունն քաղաքին ո՛չ **Գիւմրի**, այլ **Ալէք-սանդրապօլ**) յանուն կայսրուհւոյն» (46)։

Իր սիրելի աշակերտների համար մեր ոսկեղենիկ մայրենի գրաբարով բացահայտելով հայրենիքի պատմությունը՝ Աբովյանն ամենից առաջ նրանց ուսուցանում է տեղանունների ստուգաբանությունը. մեջբերենք Երևան տեղանվան մասին նրա գեղեցիկ ակնարկը Արարատի **երկնամբարձ** նորակազմ մակդիրով. «Երևան մինն ի հին քաղաքացն Հայաստանի, այժմ մայրաքաղաք նահանգին Հայոց՝ եթէ ո՛չ ընդդեմ լիցի ստուգաբանութեան պատմագրաց մերոց՝ որք զանուն նորա ասեն եղեալ ի Նոյէ ի հայիլն նորա ի տապանէ **երկնամբարձ** գագաթէ Արարատայ և ի տեսանիլն զցամաքն զառաջինն՝ որ և գոչէ՝ «Երևեցաւ ցամաքն»… այն զի իբրև ի հայելւոջ երևեցուցանէ զայն տեսարան չքնաղ, զոր ի սակաւ տեղիս տեսեալ է իմ յԵւրոպայ կամ յԱսիայ» (57-58)։

Մեր քննած ուղեգրությունների մեջ անընդմեջ վեր է հառնում Արարատ լեռը՝ որպես ազգային ինքնության անմահության խորհրդանիշ։ Արարատի հանդեպ պաշտամունքով տոգորված Աբովյանն իր սաներին սովորեցնում է հպարտ կանգնել սրբազան լեռան շուրջ սփռված հողի վրա, սովորել պատմությունը, այն ներկայացնել աշխարհին, չնսեմանալ, չվախենալ նվաճողներից, ինքնահաստատվել. «*Դէպ ի հարաւ արձանանայ քեզ երկնատիպն Արարատ (Մասիս)՝ սպիտակահեր վարսիւք զարդարեալ։ Չգիտեմ՝ ո՞ր զգացմունք տիրեն մարդոյ՝ ի տեսանելն զայս ահաւոր յիշատակարան այնքան երևելի անցից։ Աստ ազատեցաւ ազգն մարդկային յաշխարհածուփ ջրհեղեղէ։ Միմիայն Արարատ կարէր անմահ կացուցանել զանուն ազգի և աշխարհի մերոյ*» (49)։

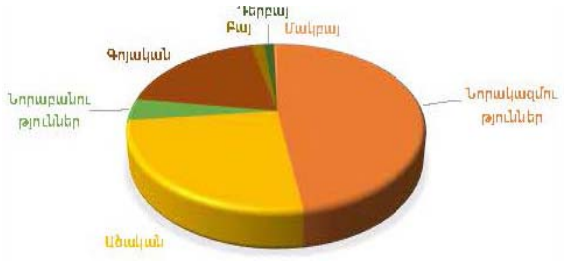
Եզրակացություն

1829-1838 թթ. Խաչատուր Աբովյանի գրաբարով գրած ուղերգրություններում հին հայերենի բառապաշարը զգալի տեղաշարժերի է ենթարկվում։ Նորակազմությունների մի մեծ շերտ գալիս է համալրելու 19-րդ դարի գրական լեզուն, որն արդեն մաքուր գրաբարը չէր, այլ գրաբարի, բարբառների, որոնք առլեցուն էին թուրքերենից, պարսկերենից, նաև ռուսերենից ու եվրոպական տարբեր լեզուներից կատարված հախուռն, անհարկի մեծաթիվ փոխառություններով, յուրօրինակ համաձուլվածք էր, որն աստիճանաբար զտվում էր՝ վերածվելով նոր գրական արևելահայերենի։

Լեզուների ինքնության պահպանման կարևորագույն հիմքերից մեկը նրանց բառապաշարն է, որքան էլ պնդեն, թե լեզվի ինքնության մեջ առաջնային բաղադրիչը քերականություն է, միևնույնն է, օտար փոխառություններով խճողված լեզուները դատապարտված են ձուլման։ Ուստի պատահական չէր, որ Աբովյանն իր գրական երկերում եռանդուն դառնում է լեզվաշինարար՝ իր ժամանակի հայերենը հարստացնելով նորակազմ գոյականներով, ածականներով, բայերով և մակբայներով։ Ընդ որում՝ նորակազմությունները համապատասխանում են գրաբարի բառակազմական օրինաչափություններին, նորաբան հասկացություններին տրվող հայերեն համարժեքները ևս կազմվում

են լեզվում առկա, ընդունված միավորներով, համագործածական կաղապարներով, որոնք դյուրըմբռնելի են: Ուղեգրություններից առանձնացրել ենք շուրջ 113 նորակազմ միավոր, որոնցից 100-ը վկայված են արդի արևելահայերենի բառարաններում, այսինքն՝ հետագա դարերում կիրառելի և ընդունելի բառային միավորներ են: Այսինքն՝ Խաչատուր Աբովյանի որդեգրած ուղին՝ նոր հայերենի բառապաշարը համալրել գրաբարյան բառակազմության և իմաստաբանության հիմնական առանձնահատկությունների հաշվառմամբ, լիովին արդարացրել է իրեն՝ հաղթահարելով ժամանակի փորձությունը:

Հավարտ՝ հետազոտության արդյունքները ամփոփենք տրամագրով: Ըստ կատարած քննության՝ բերված 113 նորակազմ միավորներից 60-ը **ածականներ** են, 45-ը՝ **գոյականներ**, արձանագրել ենք 4 **բայ**, 3 **դերբայ և** 1 **մակբայ**:

НАРИНЕ ДИЛБАРЯН, МАНЕ АГАДЖАНЯН – *Новообразованные слова в путевых заметках Хачатура Абовяна.* – Хачатур Абовян, носящий почётное прозвание «Великий просветитель», вошёл в литературу не только произведениями, написанными на современном армянском языке (ашхарабаре) и канакерском диалекте, но и на древнеармянском языке (грабаре). Значительную часть его древнеармянского (грабарского) наследия составляют два ключевых произведения, принадлежащие жанру путевых записок, из которых первое описывает историю восхождения к священной горе Масис экспедиции под руководством Фридриха Паррота, а второе представляет собой адресованные его ученикам путевые заметки из Тифлиса в Армению вместе с тайным советником, сенатором бароном Ганом и его супругой - из Шулавери в Лори, Александрополь, Ани, затем - в Сардарапат, Армавир и Эчмиадзин. В этих небольших по объёму литературных произведениях, содержащих важнейшие топографические и демографические сведения, Абовян употребляет более ста новообразованных слов, значительная часть которых является неологизмами, то есть наименованиями новых понятий - наук, должностей, реалий государственной и общественной жизни, большинство из которых стало общеупотребительным в современном восточноармянском языке, вводит в обращение забытые исконные армянские формы топонимов, переименованных иностранными завоевателями, и даёт их этимологическое объяснение. Исследованные новообразования созданы в соответствии со словообразовательными и семантическими закономерностями грабара. Используя большой потенциал словообразования древнеармянского языка, писатель доказывает, что важным оплотом сохранения языковой самобытности является не только грамматическая система, но прежде всего словарный состав, способный отражать все изменения времени.

Ключевые слова: *Хачатур Абовян, путевые записки, грабар, современный восточноармянский язык, словарный состав, новообразования, неологизмы, термины*

NARINE DILBARYAN, MANE AGHAJANYAN – *Neologisms in Khachatur Abovyan's Travel Writings.* – Khachatur Abovyan, bearing the honorary epithet "Great Enlightener," entered literature not only with works written in Ashkharhabar and the Kanaker dialect, but also in Old Armenian (Grabar). A notable part of his Old Armenian (Grabar) heritage consists of two key works belonging to the genre of travel writing, the first of which describes the history of the ascent

to the sacred mountain Masis by the expedition led by Friedrich Parrot, while the second comprises travel notes addressed to his students from Tiflis to Armenia together with Privy Councillor Senator Baron Gan and his wife-from Shulaveri to Lori, Alexandropol, Ani, then to Sardarapat, Armavir, and Ejmiatsin. In these relatively small literary works containing highly important topographical and demographic information, Abovyan employs more than one hundred newly created words by the author, a considerable part of which are neologisms, that is, designations of new concepts—sciences, offices, and realities of state and social life, most of which have become commonly used in modern Eastern Armenian; he introduces into circulation the forgotten native Armenian forms of toponyms renamed by foreign conquerors and provides their etymological explanations. The examined newly created words were formed in accordance with the word-formation and semantic regularities of Grabar. By employing the great potential of word formation in Old Armenian, the writer proves that an important bulwark of preserving linguistic identity is not only the grammatical system but above all the vocabulary, which is capable of reflecting all the changes of the time.

Key words: *Khachatur Abovyan, travelogues, Old Armenian (Grabar), Modern Eastern Armenian, vocabulary, newly formed words, neologisms, terms*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակները հաստատում են, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակները հաստատում են, որ շահերի բախում առկա չէ:

Գրականության ցանկ / References

Աբովյան Խ., Ուղեգրություններ, Խ.Աբովյանի տուն-թանգարան, Երևան, «Մռավ» պրինտ, 2025, 263 էջ: [Abovyan Kh., Ughegrut'yunner, Kh.Abovyani tun-t'angaran, Yerevan, Mrav print, 2025]:

Աբովյան Խ., Երկերի լիակատար ժողովածու, 7-րդ հատոր, Հայկական ՍՍՌ հրատարակչություն, Երևան, 1956, 523 էջ: [1956 Abovyan KH., Yerkeri liakatar zhoghovatsu, 7-rd hator, Haykakan SSR hratarakch'ut'yun, Yerevan, 1956]:

Աղայան Էդուարդ, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, «Հայաստան» հրատ., հ. 1, 2, Երևան, 1976, 929 էջ, 1615 էջ: [Aghayan Eduard, Ardi hayereni bats'atrakan barraran, «Hayastan» hrat., h, 1, 2, Yerevan, 1976]:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Եր., 2001, էջ 2770: [Hayots' lezvi barbarrayin barraran, Hr.Acharryani anvan lezvi institut, HH GAA, Yer. 2001]:

Հայր Մկրտիչ Աւգերեան եւ Հայր Գրիգոր Ճէլալեան, Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1865, էջ 856: [Hayr Mkrtich' Awgerean yev Hayr Grigor Chelalean 1865, Arrdzerrn barraran haykaznean lezui, Surb Ghazar, Venetik]:

Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, հ. 1, 2, 1979, 1981, էջ 1139, 1067: [Hayr Gabriel Awyetik'ean, Hayr Khach'atur Siwrmelean, Hayr Mkrtich' Awgerean, Nor barrgirk' haykazean lezui, Yerevan, Yerevani hamalsarani hratarakch'ut'yun, h. 1, 2, 1979, 1981]:

Հովսեփյան Լ. Ս., Գրաբարի բառակազմությունը, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1987, 374 էջ: [Hovsep'yan L.S., Grabari barakazmut'yuny, Yer., Haykakan SSR GA hratarakch'ut'yun, 1987]:

Մալխասեանց Ստեփան, Հայերէն բացատրական բառարան, Եր., Հայկական ՍՍՌ հրատարակչություն, 1944, հ. 1, 608 էջ: [Malkhaseants' Step'an, Hayeren bats'atrakan barraran, Yer., Haykakan SSR 1944, h.1]:

Ջահուկյան Գևորգ, Հայերենի ստուգաբանական բառարան, Եր., «Ասողիկ», հրատարակչություն, 2010, 819 էջ: [Jahukyan Gevorg, Hayereni stugabanakan barraran, Yer., «Asoghik» hratarakch'ut'yun, 2010].